

Tilburg University

Het ultieme kwaad

Smeulers, A.L.

Published in:
Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit

Publication date:
2014

Document Version
Peer reviewed version

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Smeulers, A. L. (2014). Het ultieme kwaad: De daders. *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*, 4(3), 36-52.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Het ultieme kwaad: de daders

Alette Smeulers

1. Inleiding

Genocide wordt vaak omschreven als het ultieme kwaad en *'the crime of all crimes'*. De genocides in Nazi Duitsland, Cambodja, Srebrenica en Rwanda zijn enkele van de best gedocumenteerde voorbeelden van deze extreme vorm van massaal en collectief geweld. De gruwelijke misdrijven die tijdens een genocide begaan worden en het oogmerk hebben een bevolkingsgroep geheel of gedeeltelijk uit te roeien, zijn voor een buitenstaander haast niet te bevatten.

Maar wie zijn de daders? Onze eerste natuurlijke neiging is om de daders af te schilderen als mentaal gestoorde sadisten en ziekelijke, gewelddadige criminelen. Dit staat echter in schril contrast met de binnen de wetenschappelijke literatuur vrij algemeen aanvaarde opvatting dat de meeste daders gewone mensen zijn. Gewone mensen in buitengewone omstandigheden. In de afgelopen decennia heeft het wetenschappelijk onderzoek naar daders van genocide zich dan ook vooral gericht op vragen als: hoe kunnen we verklaren dat gewone mensen dergelijke extreme misdrijven begaan en onder welke omstandigheden gebeurt dit. In het verlengde van de recentelijk weer opgelaaide controverse rond Adolf Eichmann en Hannah Arendt's these van de banaliteit van het kwaad wordt de vraag of deze conclusie – dat daders 'gewone mensen' zijn – wel juist is, echter ook steeds nadrukkelijker opgeworpen.

In deze bijdrage over genocidale daders zal de hiervoor opgeworpen vraag dan ook centraal staan. Ik zal een onderscheid aanbrengen tussen enerzijds afwijkende daders (die over bijzondere kenmerken beschikken en 'kwaadwillend' genoemd kunnen worden) en anderzijds gewone daders (van wie het gedrag 'normaal' of 'gemiddeld' genoemd kan worden). Alvorens op deze twee groepen daders in te gaan (en de uiteenlopende typen binnen die twee groepen), zal eerst in paragraaf 2 de context waarbinnen daders handelen kort uiteen gezet worden. Het handelen van mensen in het algemeen, maar zeker ook van mensen die betrokken raken bij genocide kan immers niet los gezien worden van de context waarbinnen dat handelen plaatsvindt.

2. De context

Genocide wordt juridisch omschreven als misdrijven die tot doel hebben een bevolkingsgroep geheel of gedeeltelijk uit te roeien. Genocides onderscheiden zich van andere extreme vormen van massaal geweld juist door dit bijzondere oogmerk. Een genocide is - anders dan bijvoorbeeld bij een massaslachting of bloedbad wel het geval kan zijn – dan ook nooit zo maar een spontane gewelddadige uitbarsting. Het gaat bij genocide over het algemeen om goed voorbereide uitroeiingscampagnes. Een genocide is bovendien per definitie een manifestatie van collectief geweld en kenmerkt zich door de massale betrokkenheid van grote groepen daders. Hoewel de betrokkenheid van de staat geen juridisch vereiste is, heeft de geschiedenis geleerd dat de staat bij vrijwel alle - zo niet alle – genocides betrokken is geweest. Veruit de meeste daders zijn dan ook staatsfunctionarissen (zoals in Nazi Duitsland, Cambodja en Srebrenica) dan wel burgers die op last van de staat (zoals in Rwanda) bij de genocide betrokken raken.

Genocidaal geweld vindt vooral plaats in staten die te maken hebben met wanorde, onzekerheid en moeilijke leefomstandigheden. Die staten worden gekenmerkt door sociale en etnische verdeeldheid waarbij vaak een grote meerderheid en een als geprivilegieerd afgeschilderde minderheidsgroep te onderscheiden zijn (zie o.a. Staub 1989 en Harff 2003). Andere belangrijke randvoorwaarden zijn de aanwezigheid of opkomst van een autoritaire en charismatische leider die, misbruik makend van de gevoelens van onmacht en frustratie die bij de meerderheidsgroep leven, een extremistische genocidale ideologie propageert (Harff 2003 en Alvarez 2001). De genocidale ideologie wordt via de media verspreid, gerechtvaardigd en gelegitimeerd. Leden van de geprivilegieerde minderheidsgroep binnen de samenleving worden afgeschilderd als vijanden van volk en vaderland die voortuitgang in de weg staan (zoals in Cambodja), als degenen die een aanval voorbereiden (zoals in Rwanda) of als kwaadaardige onmenselijke veroorzakers van al het onheil uit het verleden zijn (zoals in Nazi Duitsland).

Door een andere groep zo af te schilderen, wordt een afstand gecreëerd tussen mensen uit de ene en mensen uit de andere groep (*us versus them*). De mensen die buiten de eigen groep vallen, worden vervolgens vaak niet alleen als vijanden en onheil brengers afgeschilderd maar veelal ook gedehumaniseerd. Dit kan gebeuren zowel door de manier waarop zij behandeld worden als door de wijze waarop zij in de taal aangeduid worden. Zo werden Joden in Nazi Duitsland eerst gebrandmerkt met een ster, vervolgens in getto's en later concentratie en dodenkampen bijeengebracht, waar zij onder erbarmelijke omstandigheden moesten leven. Ondertussen werden zij omschreven als *Lebensunwürdiges Leben* en werd de genocide omschreven als *Endlösung der Judenfrage*, waarmee de suggestie werd gewekt dat het in casu om een legitieme oplossing voor een concreet en actueel probleem zou gaan. In Rwanda werden Tutsi's stevast 'kakerlakken' genoemd. Daarmee werd de schijn gewekt dat het hier niet om gewone, normale mensen zou gaan maar om een apart (lees: minderwaardig) ras en volk dat buiten het morele spectrum (*moral universe of obligation*) geplaatst kan worden. Het maken van dergelijke scheidslijnen is voor daders ook noodzakelijk om enerzijds vast te kunnen houden aan de eigen normen en waarden (men mag een mens niet doden) en anderzijds wel handelingen te kunnen verrichten (lees: misdrijven te begaan) die regelrecht tegen diezelfde normen en waarden in druisen. Zo konden de Rwandese daders hun moordpartijen doorvoeren zonder de norm dat je een mens niet mag vermoorden te schenden: het betrof immers kakerlakken die je – zonder een (zwaarwegende) morele norm te schenden - wel mag vertrappen. Het gebruik van dergelijke eufemismen creëert binnen een genocidale staat een soort surreële werkelijkheid die genocide niet alleen mogelijk maakt, maar zelfs volledig lijkt te legitimeren en rechtvaardigen.

3. De daders: doodgevone mensen of toch niet?

Maar wie zijn nu deze daders? En hoe komen ze tot hun daden? En vooral: zijn het nu wel of geen 'gewone' mensen? Deze vragen hebben velen na het zien van de gruwelijke beelden van concentratiekampen als Auschwitz bezig gehouden. Nadat aanvankelijk de zogeheten *mad-nazi* theorie gepropageerd werd, een theorie waarin daders als mentaal gestoorde sadisten en criminelen afgeschilderd werden, is binnen de wetenschappelijke wereld geleidelijk aan het besef doorgedrongen dat veruit de meeste daders 'gewone mensen' zijn (Hilberg 1992; Browning 1992; Smeulders 2004; Welzer 2005; Waller 2007) en dat zij op een soms heel banale wijze c.q. om heel banale redenen bij de misdrijven betrokken kunnen raken (zie b.v. Arendt 1964). Zo heeft bijvoorbeeld onderzoek naar de achtergronden van daders in Nazi Duitsland uitgewezen dat veruit de meeste daders gewone mensen zijn, dat wil zeggen

mensen zonder mentale stoornis en ook zonder een eerder strafblad of een anderszins gewelddadig dan wel crimineel verleden. Veruit de meeste daders waren voorafgaand aan de periode van massaal en collectief geweld gezagsgetrouwe burgers. Onderzoek naar genocide (alook andere vormen van extreem en massaal geweld) in andere landen heeft eveneens uitgewezen dat veruit de meeste daders ‘gewone mensen’ zijn (zie o.a. Foster et al. 2005; Verbitsky 1996, Hinton 2005; Fujii 2009 en Gourevitch & Morris 2008). Om te kunnen verklaren hoe gewone mensen tot dergelijke extreme misdrijven kunnen komen, is vervolgens veel onderzoek gedaan naar de vraag onder welke omstandigheden dit gebeurt (zie o.a. Staub 1989; Kelman & Hamilton 1989; Browning 1992; Hilberg 1992) en hoe mensen door die omstandigheden uiteindelijk gevormd en geleidelijk aan tot daders getransformeerd worden (Staub 1989; Smeulers 2004 en Zimbardo 2007).

De boodschap dat daders van genocide (en ook andere vormen van extreem en massaal geweld) ‘gewone mensen’ zijn en dat misschien wel iedereen tot dergelijke extreme misdrijven in staat is, is echter geen prettige. Dat verklaart waarschijnlijk ook waarom de publicaties van auteurs die juist tegen deze, binnen de wetenschap vrij algemeen aanvaarde opvatting en visie ingaan, veel meer media aandacht krijgen dan publicaties van auteurs die de binnen de wetenschap algemeen aanvaarde en heersende visie vertegenwoordigen. Een typerend voorbeeld hiervan is het boek van Goldhagen (1996) getiteld *Willing Executioners* dat in de pers breed uitgemeten werd, veel breder dan Browning’s *Ordinary men* (1992); datzelfde gebeurt ook regelmatig naar aanleiding van de controverse rond Eichmann en Hannah Arendt’s these van de banaliteit van het kwaad (zie m.n. de boeken van Cesarani 2004 en Stangneth 2012). En ook in Nederland heeft het recente boek van Abram de Swaan (2014) *Compartimenten van de vernietiging* en vooral zijn stelling dat daders geen gewone mensen zijn veel media-aandacht getrokken. Die media-aandacht en het opnieuw opgelaaide debat over daders nopen er toe – en dat is de doelstelling van deze bijdrage – een heldere en duidelijke stellingname binnen dit debat in te nemen.

Een eerste belangrijke kanttekening bij dit debat is dat daarin te vaak gesproken wordt over genocidale daders alsof alle daders gelijk zijn. Dat is echter allerm minst het geval. Daders verschillen ten eerste in de wijze en mate waarin zij (fysiek) betrokken zijn bij genocide. Die betrokkenheid kan heel verschillend van aard zijn: de politiek leider die het initiatief neemt tot de genocide, de bureaucraten en overheidsfunctionarissen die de genocide plannen en organiseren (de zogeheten *armchair perpetrators*), de daders die de bevelen opvolgen en de slachtoffers vermoorden, en de handlangers die slechts zijdelings bij de misdrijven betrokkenen zijn en daarin een eerder kleine maar soms wel significante rol spelen. Al degene die betrokken zijn bij een genocide en daar een rol (hoe klein soms ook) dienen als dader dan wel medeplichtige gezien te worden. Daarnaast hebben daders ook heel verschillende motieven en redenen om mee te doen en verschillen zij dientengevolge in de mate van enthousiasme waarin zij meedoen (vgl De Swaan 2014). We kunnen daarbij drie hoofdmotieven onderscheiden: ideologie, eigen belang en angst (zie o.a. Gupta 2001). In de literatuur zijn daarnaast echter ook meer gedifferentieerde typologieën ontwikkeld die eveneens onderkennen dat er grote verschillen tussen daders bestaan (zie o.a. Hilberg 1992 Crelinsten 1993; Mann 2005; Smeulers 2008). Om een goed en genuanceerd antwoord te kunnen geven op de vraag of genocidale daders nu wel of geen gewone, gemiddelde mensen zijn, kan niet volstaan worden met een algemeen antwoord, maar zal juist het gegeven dat er verschillende type daders zijn, die hele verschillende rollen kunnen vervullen meegenomen dienen te worden.

Een tweede belangrijke kanttekening is dat het nog niet zo gemakkelijk is om het concept ‘gewoon’ te definiëren. In het kader van bovenstaand debat gaat het er mijns inziens echter in de kern om dat vastgesteld moet worden of het gedrag van de dader primair door de omgeving of primair door persoonlijke kenmerken bepaald wordt. Als het bijvoorbeeld zo is dat daders binnen een bepaalde context zo handelen als op basis van onze kennis uit de sociale psychologie van gemiddelde mensen in vergelijkbare omstandigheden verwacht mag worden, dan geldt dat primair de situatie (en niet persoonlijke kenmerken) hun handelen bepaalt. In dat geval kunnen en moeten we dus concluderen dat daders gewone mensen in buitengewone omstandigheden zijn. Dit is anders als daders heel bijzondere, afwijkende kenmerken hebben, en/of hun handelen heel anders is dan we van gemiddelde mensen in vergelijkbare omstandigheden kunnen verwachten. In dit tweede geval kunnen we stellen dat bepaalde persoonlijke kenmerken meer nog dan de omstandigheden de dader tot dader maakt en in dat geval daders dus geen gewone gemiddelde mensen zijn.

Daarbij dient overigens opgemerkt te worden dat het hierbij om nuanceverschillen kan gaan. Het gedrag van ieder mens is immers een resultante van de wisselwerking tussen de omgeving en het betreffende individu. Dit betekent dat enerzijds het gedrag van de mens nooit los van de context gezien mag worden, maar dat anderzijds de mens ook geen willoos product van zijn omgeving is (en dus ook altijd verantwoordelijk blijft voor zijn gedrag). Het gaat om een wisselwerking en een proces waarbij de persoon enerzijds sterk beïnvloed wordt door de omgeving, maar anderzijds door zijn of haar handelen deze omgeving ook weer vorm geeft. Bij de beoordeling van de mate waarin de omgeving dan wel persoonlijke kenmerken een doorslaggevende rol spelen, gaat het dus om het duiden van graduele verschillen. Deze constatering in combinatie met de vaststelling dat er verschillende typen daders zijn, heeft tot gevolg dat de vraag of daders gewone mensen zijn, per dadertype kan verschillen en ook daadwerkelijk verschilt.

In de onderstaande bespreking zal ik de eerder door mij ontwikkelde dadertypologie als uitgangspunt nemen voor de beantwoording van de vraag of daders nu wel of geen gewone mensen zijn. In de dadertypologie heb ik tien verschillende type daders onderscheiden. Zonder hier deze typologie in zijn geheel weer te geven en ook zonder de methodologie die daaraan ten grondslag lag opnieuw uiteen te zetten (daarvoor verwijs ik naar de betreffende publicatie, Smeulders 2008), zal ik hier een tweedeling maken tussen enerzijds daders en dadertypes die in hoofdzaak als ‘gewoon’ gekwalificeerd kunnen worden en anderzijds daders en dadertypes die niet zo gewoon zijn en wier gedrag niet zo gemakkelijk te verklaren is als een normale reactie op een buitengewone omstandigheid. Dat zijn met andere woorden de daders bij wie persoonlijke kenmerken een veruit grotere rol spelen bij de verklaring van hun misdadige gedrag.

3.1 Afwijkende daders

In deze paragraaf zal ik de daders en dadertypes bespreken die in beginsel niet als gewone, gemiddelde en gezagsgetrouwe burgers gekwalificeerd kunnen worden. Het zijn achtereenvolgens het criminele meesterbrein, de fanaticus, de crimineel en de sadist.

3.1.1 De genocidale leider – het criminele meesterbrein

De zonder twijfel meest opvallende dader is de leider die aan de top van een genocidaal regime staat: het criminele meesterbrein. Deze dader onderscheidt zich van alle andere daders doordat hij de macht heeft om een genocide te initiëren en middels het hem ter beschikking staande staatsapparaat voor de uitvoering ervan zorg kan dragen. Het gaat om een dader die de context van massamoord in belangrijke mate zelf middels zijn politiek en beleid vormgeeft en bepaalt. Uiteraard wordt de handelingsvrijheid van deze dader mede bepaald door de omstandigheden – een leider kan alleen een genocide initiëren als daarvoor een voedingsbodem is – maar anders dan een individuele burger, betreft het hier belangrijke, machtige en invloedrijke figuren die voor een belangrijk deel de politieke en de ideologische agenda bepalen. Voorbeelden van daders in deze groep zijn machtige figuren als Adolf Hitler, Pol Pot en Slobodan Milosevic. Deze leiders kunnen om verschillende redenen een genocide initiëren. Dit kan om ideologische redenen zijn, waarbij zij tot doel hebben een ‘ideale’ samenleving te creëren of simpelweg als een manier om meer macht te verwerven. Ook kunnen leiders van een genocidale staat door een sterke vernietigingsdrang gedreven worden (zie o.a. Fromm 1973). Wat de reden echter ook is, vanwege hun invloedrijke positie dient het handelen van deze groep daders eerder aan de hand van hun eigen keuze en wilsvrijheid en dus hun eigen persoonlijkheid dan aan de hand van de omstandigheden uitgelegd te worden.

3.1.2 De fanaticus

Een tweede type dader die als bijzonder en dus niet gemiddeld gezien kan worden is de fanaticus. Een fanaticus wordt gedreven door een extreme en fanatieke (geloofs)overtuiging. Fanatici hebben doorgaans een rigide en utopisch wereldbeeld waarvoor ze bereid zijn te doden (en soms ook te sterven). Het zijn veelal daders die geloven in de maakbaarheid van de wereld en die niet schuwen om geweld te gebruiken om zo hun doel – het creëren van een in hun ogen perfecte wereld - te bereiken. Zij geloven over het algemeen dat zij zelf tot een superieure bevolkingsgroep behoren, over een superieure geloofsovertuiging beschikken en uitverkoren zijn en zij beschouwen het als hun heilige taak en plicht om de wereld tot een betere te maken. Dit kan soms inhouden dat zij van mening zijn dat een andere – in hun ogen minderwaardige - bevolkingsgroep uitgeroeid moet worden. Fanatici laten geen ruimte voor twijfel of anders denken en geloven onvoorwaardelijk in hun eigen absolute waarheid. Een extreem fanatieke geloofsovertuiging kan voortvloeien uit haat tegen of minachting voor een bepaalde bevolkingsgroep die ontstaat naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis of een reeks gebeurtenissen. Een extreme politieke opvatting of geloofsovertuiging kan ook geleidelijk aan ontstaan, bijvoorbeeld door de aantrekkingskracht van een extremistische en charismatische politieke leider, zoals Adolf Hitler (zie o.a. Fromm 1941 en Hoffer 1951).

3.1.3 De crimineel en de sadist

Naast het criminele meesterbrein en de fanaticus kunnen nog twee andere dadertypes worden onderscheiden die niet als ‘gewone gemiddelde burgers’ beschouwd kunnen worden. Dat zijn de crimineel en de sadist.

De crimineel is binnen de dadertypologie gedefinieerd als een dader die reeds voor de periode van massaal en collectief geweld geweldsdelicten of andere zware strafbare feiten heeft begaan. Het betreft dus daders die niet alleen en uitsluitend in een periode van massaal en collectief geweld gewelddadig zijn, maar dat al eerder waren. In hun geval kan er dus ook van uit gegaan worden dat niet alleen de omgeving maar in belangrijke(re) mate ook hun persoonlijkheid c.q. bepaalde persoonlijkheidskenmerken een rol spelen. Overigens moet hier

ook onmiddellijk opgemerkt worden dat de groep daders die reeds een strafblad heeft vrij klein is. Hoewel criminelen in sommige regimes juist geselecteerd worden om het vuile werk op te knappen (bv. in Soedan), worden zij in veel andere regimes (zoals in Nazi Duitsland) door gemilitariseerde eenheden geweerd omdat zij over het algemeen een gebrek aan discipline vertonen.

Tot slot kunnen we in een periode van massaal en collectief geweld ook een groep daders onderscheiden die als sadisten gekwalificeerd kunnen worden: zij scheppen er een sadistisch genoegen in om anderen te martelen en doden. In sommige gevallen gaat het daarbij om daders waarvan reeds voor de periode van massaal en collectief geweld bekend was dat zij sadistische neigingen hadden; in andere gevallen komen dergelijke sadistische neigingen pas in een periode van massaal geweld naar boven. Zo geeft Arendt (1973) een voorbeeld van een Duitse soldaat die tot zijn eigen ontsteltenis merkt dat hij seksueel opgewonden raakt van het mishandelen van slachtoffers. In zijn geval zal het sadisme zich voor de oorlog in een vreedzame samenleving niet gemanifesteerd hebben, maar is het naar buiten getreden in de periode van massaal en extreem geweld. Binnen deze groep daders vallen ook mensen die een mentale stoornis hebben die gerelateerd is aan het vertonen van (extreem) gewelddadig gedrag. Hoewel veel daders door getuigen en slachtoffers alsook in de media als sadisten worden omschreven, gaan de vrij algemeen aanvaarde schattingen ervan uit dat (slechts) om en nabij 5 % van de daders sadisten zijn (Kren en Rappaport 1980 en Todorov 1999).

3.2 Gewone daders

Naast de bovengenoemde daders die vanwege hun bijzondere positie (criminele meesterbrein), hun verleden (crimineel), hun kennelijke predispositie tot geweld (sadist en geestelijk gestoorde criminelen) dan wel hun radicale geloofsovertuiging (fanatici) niet als gewoon en gemiddeld gekwalificeerd kunnen worden, is er een grote groep daders die voorafgaand aan de periode van massaal en collectief geweld gewone gezagsgetrouwe burgers waren. Het zijn daders waarvan de omstandigheden eerder dan persoonlijke factoren van doorslaggevende aard lijken te zijn en juist om die reden zullen wij bij de bespreking van de typen daders die binnen deze groep vallen, niet zozeer uitgaan van persoonlijke kenmerken maar van de situatie waarin zij hun misdrijven begaan.

3.2.1 De professionals en specialisten

De eerste binnen deze categorie te bespreken groep daders wordt gevormd door degenen die als functionarissen werken binnen de bureaucratie van de genocidale staat dan wel een functie binnen het leger of de politie bekleden en die beroepshalve bij de genocide betrokken raken. Binnen deze groep vallen ook de Rwandese burgers die door de staat werden opgeroepen om vanuit hun burgerplicht bij te dragen aan de genocide. Al deze daders begaan de misdrijven binnen het kader van het uitoefenen van hun functie en/of op uitdrukkelijk bevel van de staat. Deze groep daders begaan zogeheten *crimes of obedience*. Dit concept, dat door Kelman en Hamilton (1989, 46) is bedacht, kan als volgt gedefinieerd worden: ‘an act performed in response to orders from an authority that is considered illegal or immoral by the international community’. Soms gaat het daarbij om een direct bevel, maar veel vaker vormen de misdrijven een logisch uitvloeisel van het door de politieke machthebbers gepropageerde beleid. Doorslaggevend in dezen is of de daders in de veronderstelling leven dat hun handelen in de lijn ligt van het gepropageerde beleid en dus door de machthebbers gesanctioneerd wordt. Kelman en Hamilton (1989, 126) stelden dat men van *crimes of obedience* kan spreken

‘... as long as the perpetrators believe and have good reason to believe that the action is authorized, expected, at least tolerated, and probably approved by the authorities – that it conforms with official policy and reflects what their superiors would want them to do’. Dat de uitvoerders daarnaast mogelijk nog andere en persoonlijke motieven hebben, doet niet af aan het feit dat het hierbij in de kern van de zaak om *crimes of obedience* gaat.

Deze vaststelling roept echter onmiddellijk de vervolgvraag op waarom staatsfunctionarissen de opdracht om een genocidaal beleid uit te voeren opvolgen en niet ‘gewoon’ naast zich neerleggen. Conform onze morele en juridische standaard en maatstaven gaat het in dergelijke gevallen immers om overduidelijke illegale bevelen en opdrachten die de ontvangers zouden moeten weigeren uit te voeren. Dit blijkt echter gemakkelijker gezegd dan gedaan. De druk om te gehoorzamen aan een bevel van een als legitiem ervaren autoriteit (en dat is de staat) is enorm groot, zelfs als dat bevel onze morele normen schendt (het pijn toebrengen aan of het doden van een medemens). In zijn beroemde *obedience to authority* experiment toonde Milgram (1974) aan dat 65% van de mensen gehoorzaamde aan het verzoek van een gelegitimeerde autoriteit om een medemens een elektrische schok van maar liefst 450 volt te geven.

Ook andere experimenten binnen de sociale psychologie hebben aangetoond dat mensen over het algemeen de neiging hebben zich aan de meerderheid te conformeren (Asch 1955) en te gehoorzamen aan opdrachten en bevelen van mensen die het gezag en de autoriteit hebben die bevelen te geven (zie voor een overzicht Smeulers & Grünfeld 2011). Uit deze experimenten en de kennis die we vanuit de - met name sociale - psychologie hebben, weten we dat de mens een sociaal wezen is en zich in sterke mate laat leiden door de sociale context om hem heen. De mens past zich in andere woorden voortdurend aan die context aan. Dit betekent dat binnen een vreedzame maatschappij de meeste mensen zich ook vreedzaam zullen gedragen, terwijl diezelfde geneigdheid tot volgzaam handelen mensen in een genocidale staat tot daders kan maken.

Uit de geschiedenisboeken weten we verder (en de verhalen van daders bevestigen dat) dat binnen een genocidale maatschappij het aantal personen dat een bevel om een ander te doden *niet* opvolgt zeer klein is. Hieruit kunnen we concluderen dat binnen zo’n context het opvolgen van een dergelijk bevel kennelijk een gewone, gemiddelde reactie is en dat eerder de weigeraars dan degenen die het bevel opvolgen als uitzonderlijk bestempeld moeten worden. Dit alles toont niet zo zeer aan dat de mens van nature kwaadaardig is, maar veeleer dat de mens van nature volgzaam en conformistisch is. We moeten daarbij bovendien niet vergeten dat het i.c. om onderdanen en functionarissen van de staat gaat en dat zij verplicht zijn hun taak conform de wensen van genoemde staat c.q. leider te volbrengen. Zij hebben veelal een wettelijke plicht de opdrachten die hun gegeven worden op te volgen en de meeste doen dat ook inderdaad, zelfs als het daarbij om genocide gaat.

Daders binnen deze groep kunnen heel verschillende rollen binnen de genocide vervullen. Sommigen zijn als bureaucraten bij de organisatie en planning betrokken en kunnen zich ten aanzien van de eventuele morele vragen die hun handelen kan oproepen eenvoudig verschuilen achter hun papierwerk. Zij organiseren en plannen een genocide vaak zonder daadwerkelijk fysiek in aanraking met de slachtoffers te komen. Het is voor deze daders relatief eenvoudig om hun eigen rol in de genocide voor zichzelf te minimaliseren of zelfs volledig te ontkennen. Dit is voor de daders die fysiek bij de uitvoering van de genocide betrokken zijn niet mogelijk: zij moeten de slachtoffers eigenhandig doden of zijn daarvan

getuige. Maar ook deze fysieke daders ontwikkelen een beschermingsmechanisme. Uit onderzoek naar daders blijkt dat vrijwel alle daders de eerste keer dat zij iemand vermoorden, verkrachten of verminken geschokt zijn en ontzet op hun eigen handelen reageren (Lifton 1988; Browning 1992; Crelinsten 2003; Smeulers 2004; Foster et al.).

Om hun eigen geweten te sussen, gaan daders bewust en onbewust op zoek naar manieren om hun eigen gedrag goed te praten, te rechtvaardigen en te legitimeren (zie hierover uitvoerig Smeulers 2004). Zij overtuigen zichzelf ervan dat ze niet anders konden, dat ze het bevel kregen, dat het eigenlijk allemaal de schuld van de slachtoffers zelf is, dat ze anders zelf waren doodgeschoten, dat ze het slachtoffer wel moesten doden omdat dit hen anders zelf had vermoord, dat als zij het niet hadden gedaan, een ander het wel had gedaan. Daders grijpen alles aan om zichzelf vrij te pleiten van schuld en gewetenswroeging en vallen daarbij terug op hun omgeving, hun bevelvoerders en andere daders en zij gebruiken de heersende politieke ideologie als rechtvaardiging en legitimering van hun gedrag. Als daders die middenin in zo'n proces van zelfrechtvaardiging zitten een tweede bevel krijgen om bijvoorbeeld een groep mensen te executeren, dan zullen de meesten ook dat bevel opvolgen. Het opnieuw gevolg geven aan zo'n bevel houdt op zich al een rechtvaardiging voor het eerder vertoonde gedrag in. En zo kan het gebeuren dat daders vooral zelf gaan geloven in de rechtvaardigingen die ze bedacht hebben om hun gedrag goed te praten en dat zij zo in een *continuum of destructiveness* verstrikt raken en uiteindelijk tot alles in staat zijn (zie o.a. Staub 1989 en Smeulers 2004). Uiteindelijk wennen daders aan het geweld en leren zij hun gevoelens uit te schakelen en te onderdrukken. Zijn deze daders kwaadaardig? Nee – hun gedrag wordt voor een belangrijk deel bepaald door de omgeving en vloeit voor het overige voort uit de wil en wens het juiste te doen en de natuurlijke neiging zich aan de omgeving aan te passen. We moeten immers niet vergeten dat binnen de politieke, ideologische en institutionele context waarin zij opereren genocide als noodzakelijk en legitiem wordt gezien.

Voor deze groep daders is de context eerder dan hun persoonlijke kenmerken de voornaamste verklaring voor de vraag waarom zij betrokken raken bij de genocide. Zij handelen zoals op basis van onze kennis uit de (sociale)psychologie van gewone en gemiddelde mensen in een vergelijkbare situatie verwacht kan en mag worden. Dit alles wil overigens niet zeggen dat alle daders binnen deze groep identiek zijn. Sommige daders binnen deze groep doen gewoon wat hun opgedragen wordt; niet meer en niet minder. Dat zijn de daders die als meelopers gekwalificeerd kunnen worden.

Daarnaast is er echter ook een groep daders die als 'dienstkloppers' omschreven kunnen worden. Daders die met andere woorden een bijzondere (en soms zelfs welhaast fanatieke) dienstijver aan de dag leggen. Ze maken regelmatig overuren en zien het uitvoeren van hun taak als een bijna heilige opdracht. Die overdreven inspanningen getroosten zij zich niet omdat zij bloeddorstig zijn of gedreven worden door haat, maar omdat zij er prat op gaan hun werk (want zo zien zij i.c. de genocide) zo goed mogelijk te doen en omdat zij de beste in hun vak willen zijn (ook al is dit genocide). Het zijn daders die vooral door gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit aan hun leidinggevend en/of de staat gedreven worden en zich daaraan volledig onderwerpen. Dit type dader, die ik in mijn typologie *devoted warrior* heb genoemd, moet onderscheiden worden van de fanaticus. Waar de fanaticus gedreven wordt door een extreme en radicale geloofsovertuiging, daar vloeit het handelen van deze groep voort uit een fanatieke dienstijver, waarbij de ideologie van de leider wordt omarmd als een gegeven.

Tot slot kunnen we binnen deze groep daders ook daders onderscheiden die vooral geïnteresseerd zijn in hun eigen carrière, de zogeheten *careerists*. Zij gaan mee in de heersende ideologie en doen ook bijzonder hun best om deze te omarmen en uit te voeren, zonder dat ze daarbij noodzakelijkerwijs de overtuiging hebben dat dit de juiste ideologie is. Het omarmen van de ideologie en het zo goed mogelijk uitvoeren van hun taken of het daarin zelf initiatief tonen zijn voor deze daders middelen om hun eigen carrière vooruit te helpen dan wel om op een andere manier hun eigen positie, macht of status te vergroten. Wat deze daders onderscheidt van de gewone meelopers is hun nietsontziende ambitie. Ook kenmerken deze daders zich doordat zij opportunistisch handelen en hun eigenbelang boven dat van anderen laten prevaleren. Het zijn echter geen persoonlijke eigenschappen die hen tot uitzonderlijke mensen maakt. Veel succesvolle mensen in het bedrijfsleven hebben vergelijkbare neigingen: de ambitie om de top te bereiken gaat vaak gepaard met een zekere mate van egoïsme. Dat alles maakt dat persoonlijke kenmerken en predisposities deze daders wel deels vormen, maar dat die niet dusdanig zijn dat wij van een hele specifieke of kenmerkende groep binnen de samenleving kunnen spreken.

De professionals en specialisten hebben zich dus aangepast aan het heersende, i.c. genocidale, regime. Het gaat om gezagsgetrouwe criminelen (Smeulers 2012) die juist door hun gehoorzaamheid, conformisme en aanpassing betrokken raken bij genocide.

3.2.2 De gecompromitteerde dader

Naast de professionals en specialisten zijn er ook mensen die gedwongen worden om mee te werken of te collaboreren met het genocidale regime. Dat kan gepaard gaan met een directe fysieke dreiging, waarvan bijvoorbeeld een van de eerste door het Joegoslavië tribunaal veroordeelde daders gewag maakte. In de rechtszaal vertelde Erdemovic dat, toen hij bezwaar maakte tegen het bevel om een groep moslims te executeren, hem te verstaan werd gegeven dat hij dan maar met hen in de rij moest gaan staan om zelf ook geëxecuteerd te worden. Erdemovic koos eieren voor zijn geld en besloot dan toch liever zelf de trekker over te halen. Die druk en dwang is binnen genocidale regimes een bekend gegeven.

Er zijn ook gevallen bekend van regimes waarin daders slachtoffers systematisch gedwongen hebben om zelf mee te werken aan de vernietiging van hun eigen groep of volk. Een tragisch voorbeeld hiervan komt opnieuw uit de Tweede Wereldoorlog: sommige Joodse gevangenen werden na hun arrestatie voor de keuze gesteld: ofwel meteen op de trein naar de vernietigingskampen ofwel werken voor de Duitsers door andere Joden aan te geven. Veel Joden weigerden maar anderen gingen op het voorstel in en raakten zo bij de genocide betrokken. Een ander voorbeeld zijn de Joodse Raden die onder druk gezet werden om met de bezetter mee te werken en lijsten met Joden aan te leveren. Zij werkten daaraan mee in de veronderstelling dat zij daarmee het lot van de Joden konden verzachten en weloverwogen keuzes konden maken, maar in werkelijkheid droegen zij bij aan een vlotte deportatie van uiteindelijk het grootste deel van de Joodse bevolking.

Daders uit deze groep valt op zich weinig te verwijten – zij staan immers voor een duivels dilemma: doen ze niet wat van hen verwacht wordt, dan worden ze zelf meteen slachtoffer. Het trieste gevolg is echter dat zij door deze – op zich begrijpelijke keuzes - te maken, meewerkten aan hun eigen ondergang. Genoemde praktijken zijn overigens niet uniek voor Nazi Duitsland. Ook in Zuid Afrika werden zwarte Zuidafrikanen ten tijde van het Apartheidsregime gedwongen om voor de blanken te werken en hun eigen mensen te verraden

of in de val te lokken. Dat lot is ook veel kindsoldaten beschoren. Veel kindsoldaten zijn ooit ontvoerd en vervolgens gedwongen om met het leger of de rebellen mee te vechten (Singer 2006). Pure overlevingsdrang en een sterk vermogen om zich aan te passen, kan hen echter ook tot daders maken. Een bekend voorbeeld is Dominic Ongwen, als tienjarig jongetje ontvoerd door de Lord's Resistance Army in Noord-Oeganda maar inmiddels – jaren later - uitgegroeid tot een van de leiders van diezelfde groep en om die reden gezocht door het internationale strafhof (Baines 2009). Het spreekt vanzelf dat gecompromitteerde daders weinig te verwijten valt en de omstandigheden hun gedrag in hoge mate bepalen.

3.3 De profiteurs en opportunisten

Naast de twee bovengenoemde groepen daders die beroepshalve en op bevel van de staat dan wel gedwongen bij genocide en andere internationale misdrijven betrokken raken, is er een groep daders die binnen een periode van massaal en collectief geweld misbruik maakt van de situatie om daar zelf beter van te worden. Deze daders kunnen als profiteurs gekwalificeerd worden. Zij kunnen binnen het staatsapparaat actief zijn, maar dat is niet noodzakelijk. Het belangrijkste verschil tussen de profiteur en de *devoted warrior* is dat eerstgenoemde geen overdreven dienstijver aan de dag legt, maar puur uit eigen belang en eigen gewin handelt. Deze groep daders maakt misbruik van de mogelijkheden die de omstandigheden hen bieden en deze daders hebben de overtuiging dat zij met hun gedrag binnen de periode van collectief geweld weg kunnen komen. Als voorbeeld kan genoemd worden een staatsfunctionaris die zich de eigendommen van gedeporteerde slachtoffers in de genocide eigen maakt of een gevangenisbewaarder die misbruik maakt van zijn machtspositie om gevangenen seksueel te misbruiken.

Het kan daarbij – zoals gezegd - echter ook gaan om mensen die niet beroepshalve bij de misdrijven betrokken zijn maar daaraan toch vrijwillig een bijdrage leveren. Een voorbeeld daarvan zijn de daders uit de colonne Heinecke die door Van Liempt (2002) in zijn indrukwekkende boek *Kopgeld* beschreven zijn. Deze groep maakte er werk van om zo veel mogelijk Joden bij de Duitsers aan te geven omdat zij daarvoor geld kregen. Puur winstbejag was voor deze groep voldoende motivatie om Joden te verraden en zo aan hun dood bij te dragen. Anderen was het misschien minder om het geld, maar meer om de status en het aanzien te doen. Een voorbeeld hiervan is de collaborateur Anton van der Waals (Kok 2005). De Tweede Wereldoorlog toont ook aan dat verraad op veel kleinere schaal kan plaatsvinden: simpelweg omdat iemand een oogje op het huis van een Joods gezin had laten vallen, uit was op iemands baan of nog een oude rekening te vereffenen had. Ook zijn er verhalen bekend van vrouwen die uitgekeken waren op hun man en hem daarom maar bij de Duitsers aangaven.

Ook met betrekking tot deze groep daders kan de vraag gesteld worden of het nu om gewone of buitengewone mensen gaat. Anders dan de groep gezagsgetrouwe daders maken zij misbruik van hun macht of raken zij betrokken bij de misdrijven *zonder* dat zij dat beroepshalve zouden hoeven of moeten. Hun betrokkenheid vloeit voort uit een grotere mate van eigen keuze en wilsvrijheid, hetgeen in zekere zin sterker verwijtbaar is. Zij zoeken – meer dan de groep hierboven – de omstandigheden op of maken daar juist misbruik van. Deze groep daders is zeer waarschijnlijk egoïstischer en zelfzuchtiger dan de gemiddelde mens, maar het zijn ook mensen die in de periode voorafgaande aan massaal en collectief geweld nog geen misdrijven of (andere) gewelddadigheden hadden begaan. Het betreft dus daders die

binnen een reguliere en vreedzame maatschappij niet over de schreef zijn gegaan, maar dat binnen een context van collectief geweld wel doen. Om die reden lijkt het niet geheel terecht om deze groep daders als kwaadaardig te omschrijven – tot aan de periode van collectief geweld houden zij zich immers aan de regels. Op het moment dat het geweld in de samenleving zich manifesteert en er zich gelegenheden voordoen om aan de verleidingen van dat geweld of de mogelijkheden tot zelfverrijking toe te geven, raakt deze groep bij misdaden betrokken. De meest waarschijnlijke verklaring is dat het hier om randfiguren gaat die mogelijk ook binnen een vreedzame samenleving op het randje van de criminaliteit leefden, maar toen (net) niet over de schreef gingen. De balans sloeg in die gevallen om in de vorm van gezagsgetrouwheid. In de nieuwe samenleving waarin geweld dan wel zelfverrijking ten koste van een specifieke groep mogelijk en (meer) gangbaar is, raken deze mensen bij genocide betrokken. Of dat ook betekent dat ze heel anders zijn dan ‘gemiddelde’ mensen, kan echter betwijfeld worden. Dat zij echter zelf een bewuste keuze hebben gemaakt, is echter evenzeer waar. Van deze groep is het moeilijk te zeggen of het nu wel of geen ‘gewone’ mensen zijn. Ik neig naar het eerste, maar ben mij ervan bewust dat het om een heel specifieke groep gaat, namelijk mensen die op een vrij meedogenloze wijze hun eigen belang boven dat van anderen stellen.

4. Het belang en de mate van (zelf)selectie

Tegenstanders van de stelling dat de meeste daders hele gewone mensen in buitengewone omstandigheden zijn, wijzen er veelal op dat binnen die buitengewone omstandigheden niet iedereen dader wordt en dat er dus sprake is van een bepaalde mate van (zelf)selectie (o.a. De Swaan 2014). Een eerste kanttekening die hierbij gemaakt moet worden is dat in zo’n geval vaak alleen degene die fysiek bij de misdrijven betrokken zijn als daders beschouwd worden. De Swaan bijvoorbeeld verwijst naar een artikel van Scott Strauss (2004), waarin hij uitgerekend heeft dat er ten tijde van de genocide in Rwanda tussen de 175.000 en 210.000 daders waren en dat, aldus Strauss slechts een kleine meerderheid verantwoordelijk was voor de dood van de overgrote meerderheid. Strauss (2004, 87) definieert dader echter op een restrictieve manier: ‘any person who participated in an attack against a civilian in order to kill or to inflict serious injury on that civilian.’ Het gaat daarbij dus uitsluitend om daders die fysiek bij de misdrijven betrokken waren terwijl de daadwerkelijke groep daders vele malen groter is. Ook degene die bijvoorbeeld slachtoffers verraden en hen aan de daders uitleveren dienen als daders gekwalificeerd te worden. Net als degene die de daders op enigerlei wijze assisteren. Het begrip dader werd bijvoorbeeld ook door de Rwandese Gacaca rechtbanken ruimer uitgelegd dan alleen in de zin van fysieke dader. Deze rechtbanken hebben uiteindelijk bijna 2 miljoen personen veroordeeld voor hun rol in de genocide. Ook in bijvoorbeeld Nazi Duitsland was de groep daders vele malen groter dan enkel en alleen de groep die fysiek bij de misdrijven betrokken was: zo waren onder andere miljoenen Duitsers als bureaucraten binnen het staatsapparaat op enigerlei wijze betrokken. De belangrijke Duitse Holocaust-onderzoeker Hilberg (1961, 1024) stelde dan ook terecht: ‘It must be kept in mind that most of the participants of genocide did not fire rifles at Jewish children or pour gas into gas chambers ... most bureaucrats composed memoranda, drew up blueprints, talked on the telephone and participated in conferences. They could destroy a whole people by sitting at their desks.’ We mogen ons er dus niet toe laten verleiden alleen de fysiek betrokkenen als daders te zien. Echter – ook als we alle betrokkenen meerekenen dan nog is het inderdaad zo dat noch in Rwanda, noch in Nazi Duitsland, noch in enig ander land waar een genocide is gepleegd, iedereen bij de genocide betrokken is. Dit alles werpt derhalve de vraag op hoe groot de mate en het belang van (zelf)selectie is.

In sommige gevallen en situaties is inderdaad sprake van zelfselectie. Binnen een genocide is er vaak een groep daders die er zelf bewust voor kiest bij de genocide betrokken te raken. Dat zijn over het algemeen de afwijkende daders: het criminele meesterbrein, de fanatici, de sadisten en de criminelen. Voorbeelden hiervan zijn antisemieten die door een sterke Jodenhaat gedreven werden en zich in Nazi Duitsland in een vroeg stadium bij de SS aansloten. Daarnaast kan van een bepaalde groep profiteurs ook gezegd worden dat zij bewust voor deelname kiest terwijl zij dat ook niet had hoeven doen. Naast deze groep is er ook een groep daders die zich soms vrijwillig bij een organisatie aanmelden en vervolgens vanwege dit lidmaatschap betrokken raken. Lang niet altijd zijn dergelijke personen zich echter bewust van de gevolgen van hun aanmelding. Gebleken is dat mensen zich soms bij een groep of organisatie aansluiten omdat hun vrienden daarbij aangesloten zijn, omdat het bepaalde voordelen heeft (zoals betere werkomstandigheden, betere toekomstmogelijkheden, een beter inkomen); sommigen sluiten zich aan omdat ze het uniform mooi vinden of zich aangetrokken voelen tot het samenhorigheidsgevoel dat de groep uitstraalt zonder daarbij zelf ideologisch gedreven te zijn. Het komt dus niet zelden voor dat personen om nogal banale redenen lid worden van een groep zonder zich volledig bewust te zijn van het echte karakter van de groep en/of organisatie of de gevolgen van hun lidmaatschap kunnen voorzien. Dit kan gebeuren omdat zij zich niet goed genoeg georiënteerd hebben, omdat er geheimzinnig over de daadwerkelijke doelstellingen gedaan wordt of omdat de groep pas later radicaliseert. In dergelijke gevallen kiezen de betreffenden er zelf voor lid te worden, maar is die keuze soms bewust en soms van toeval afhankelijk.

Veel daders hebben geen bewuste keuze gemaakt om zich ergens bij aan te sluiten, maar zijn als soldaat betrokken geraakt bij genocide nadat zij opgeroepen waren hun dienstplicht te vervullen. Anderen, zoals bijvoorbeeld de leden van het *Reserve Police Battalion 101* waar zowel Browning als Goldhagen onderzoek naar hebben gedaan, waren vrijwillig bij deze groep aangesloten veelal juist omdat zij niet naar het front wilden en geen extreme ideologische denkbeelden erop nahielden. Eenmaal in de groep kregen zij echter een opdracht die ze niet verwacht hadden en waarschijnlijk ook niet hadden kunnen voorzien: meedoen aan de massa executies. Hetzelfde geldt voor veel staatsfunctionarissen en bureaucraten die al in dienst waren van de Duitse staat lang voordat Hitler aan de macht kwam. In al deze gevallen kan derhalve niet van enige bewust zelfselectie gesproken worden. Weer anderen werden regelrecht gedwongen. Het is bijvoorbeeld bekend dat in Rwanda veel burgers door de radicale Interahamwe gedwongen werden mee te doen aan de genocide. Dadergroepen trokken rond en dwongen anderen om mee te doen – degenen die weigerden werden met de dood bedreigd. De verhalen vanuit Rwanda zijn wat dat betreft overigens heel divers: waar sommigen aangaven dat het voor hun mogelijk was om niet mee te doen of om te vluchten, daar hadden anderen die mogelijkheid niet.

Samenvattend kunnen we concluderen dat inderdaad niet iedereen meedeed. De wijze waarop daders betrokken raken kan heel verschillend zijn: soms is deelname een bewuste keuze. In dat geval is sprake van zelf selectie. Soms is deelname ook een logische consequentie van eerder genomen beslissingen waarbij deelname aan genocide niet te voorzien was. In de meeste gevallen echter is geen sprake van enige keuze of vorm van zelf selectie: zoals bij soldaten die opgeroepen zijn om hun dienstplicht te vervullen, bureaucraten die al lang in dienst zijn en dan een genocide moeten organiseren en burgers die gedwongen worden actief mee te doen zoals in Rwanda. In extreme gevallen zoals in enkele Afrikaanse landen wel is

gebeurd, worden mensen ontvoerd en vervolgens gedwongen mee te vechten in een oorlog, misdrijven te begaan en soms zelfs mee te doen aan een genocide.

Ook als we het omgekeerde doen en inzoomen op degene die niet meededen -zoals bijvoorbeeld in Rwanda- dan blijkt vaak dat de omstandigheden het voor hen mogelijk maakten om zich afzijdig te houden dan wel te weigeren. In veel gevallen is de voornaamste verklaring voor de vraag waarom zij niet meededen dat voor hen de druk om mee te doen minder groot was dan bij degene die wel betrokken raakten. Onderzoek naar degene die zich in identiek dezelfde omstandigheden als de daders bevonden en toen het bevel om te moorden naast zich neer legden heeft weinig tot geen concrete gevallen opgeleverd. We kunnen derhalve stellen dat uit het enkele feit dat niet iedereen meedeed niet zo maar geconcludeerd kan worden dat er altijd en per definitie sprake is van (zelf)selectie. Eenmaal lid van een groep of organisatie die vervolgens betrokken raakt bij genocide, is er vaak geen weg terug. Als het bevel tot moorden eenmaal gegeven is, dan is het heel moeilijk daar nee tegen te zeggen: dat kan meestal alleen met gevaar voor eigen leven, maar vergt bovendien ook veel moed. Zelfselectie speelt dus soms een rol maar lang niet altijd en is dientengevolge niet doorslaggevend.

5. Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat juist omdat de staat veelal bij genocide betrokken is, veruit de meeste daders functionarissen van de staat zijn (waaronder militairen en politiemensen) die beroepshalve en op bevel van de staat bij de genocide betrokken raken. Het gevolg daarvan is dat los van de vraag of deze daders het met dit genocidale beleid eens zijn of niet en ook los van de vraag of zij behalve door gehoorzaamheid daarnaast door andere persoonlijke motieven gedreven worden, deze misdrijven als zogeheten *crimes of obedience* gekwalificeerd kunnen en moeten worden. Veruit de grootste groep daders die binnen een genocidale staat op deze wijze bij massamoord betrokken raken, zijn gewone mensen in buitengewone omstandigheden. Uit sociaalwetenschappelijk onderzoek weten we dat mensen sociale wezens zijn en zich over het algemeen aan hun context aanpassen – ook als die context een genocidale staat is en zij dientengevolge bij grove misdaden betrokken raken. Het zijn binnen zo'n context eerder de weigeraars dan de plegers die als uitzonderlijk gekwalificeerd moeten worden.

Dit alles doet er niet aan af dat er een kleine groep daders is die als minder gewoon gezien moet worden. Daartoe behoren het criminele meesterbrein, de fanatici, de criminelen en de sadisten. Deze typen daders zijn om uiteenlopende redenen minder gewoon. En hoewel een aantal van deze daders veel aandacht trekt vanwege hun voortrekkersrol (met name het criminele meesterbrein, maar ook de fanatici), hun extreme uitspraken (fanatici en soms ook criminele meesterbrein) of hun extreem gruwelijke misdrijven (criminelen en sadisten), betreft het binnen de gehele dadergroep een relatief kleine minderheid.

Tussen deze beide groepen in kan een groep daders worden geplaatst bij wie zowel de omgeving als persoonlijke factoren een rol spelen. Het zijn daders die misbruik maken van de situatie en uit puur eigen gewin en eigen belang betrokken raken bij de genocide. Het is lastig en moeilijk te duiden of deze groep nu als gewoon of als ongewoon betiteld moet worden. Waarschijnlijk loopt de grens tussen gewoon en ongewoon dwars door deze groep daders heen en kan iemand die in geringe mate betrokken raakt als gewoon bestempeld worden,

terwijl (om een ander uiterste te noemen) een kampbewaker die gevangenen stelselmatig seksueel misbruikt eerder als ongewoon of afwijkend bestempeld moet worden.

Concluderend kunnen we stellen dat van slechts een kleine groep daders gezegd kan worden dat het geen 'gewone, gemiddelde' mensen betreft. Deze groep is klein maar overigens wel opvallend en significant: het zijn immers de leiders (crimineel meesterbrein) die de genocidale context vormgeven als ook de daders die vanwege hun fanatieke geloofsovertuiging (fanatici) of extreme handelen (sadisten en criminelen) opvallen en een belangrijke stempel op deze context drukken. Het merendeel van de daders kan echter worden gekwalificeerd als gewone gezagsgetrouwe burgers die door conformistisch gedrag bij genocide betrokken raken. Deze daders raken bij het ultieme kwaad betrokken door zich aan te passen aan een kwaadaardig regime maar zonder zelf kwaadaardig te zijn.

Literatuur

- Alvarez, A. (2001), *Governments, citizens, and genocide: a comparative and interdisciplinary approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- Arendt, H. (1964), *Eichmann in Jerusalem – a report on the banality of evil*. New York: Penguin Books.
- Arendt, H. (1973), *The origins of totalitarianism*. San Diego: A Harvest/HBJ Book.
- Asch, S. (1955). Opinions and social pressure, *Scientific American* 193 (5), 31-35.
- Baines, E.K. (2009), Complex political perpetrators: reflections on Dominic Ongwen. *Journal of Modern African Studies*, 47(2), 163-191.
- Browning, Ch. R. (1992), *Ordinary men - Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Aaron Asher Books.
- Cesarani, D. (2004), *Eichmann – his life and crimes*. London: William Heineman
- Crelinsten, R.D. (1993), In their own words: the world of the torturer. In: R.D. Crelinsten & A.P. Schmid (eds.), *The politics of pain – torturers and their masters*. Leiden: COMT.
- Foster, D., P. Haupt & M. De Beer (2005). *Narratives of protagonists in the South African conflict*, London: James Currey.
- Fromm, E (1941), *Escape from freedom*. New York: Rinehart & Co.
- Fromm, E. (1973), *The anatomy of human destructiveness*. London: Penguin Books.
- Fujii, L.A. (2009). *Killing neighbors – webs of violence in Rwanda*, Ithaca: Cornell University Press.
- Goldhagen, D.J. (1996), *Hitler's willing executioners- ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Alfred A. Knopf.
- Gourevitch, P. & E. Morris (2008). *Standard operating procedure*, New York: Penguin Press.
- Gupta, D.K. (2001). *Path to collective madness - a study in social order and political pathology*, Westport: Preager.
- Harff, B. (2003), No lessons learned from the Holocaust? Assessing risks of genocide and political mass murder since 1955. *American Political Science Review*, 97(1), 57-73.
- Haritos-Fatouras, M. (2003), *The psychological origins of institutionalized torture*. London: Routledge.
- Hilberg (1992), *Perpetrators, victims, bystanders – the Jewish catastrophe*. New York: Harper Perennial.

- Hilberg, R. (1985). *The destruction of the European Jews*, New York: Holmes & Meier [oorspronkelijk gepubliceerd in 1961].
- Hinton, A.L. (2005). *Why did they kill? Cambodia in the shadow of genocide*, Berkeley: University of California Press.
- Hoffer, E. (1951), *The true believer: thoughts on the nature of mass movements*. New York: HarperCollins Publishers.
- Kelman, H.C. & V.L. Hamilton (1989), *Crimes of obedience*. New Haven: Yale University Press.
- Kok, A. (2005), *De verrader – leven en dood van Anton van der Waals*. Bezige Bij.
- Kren, G.M. & L. Rappoport (1980). *The Holocaust and the crisis of human behaviour*. New York: Holmes & Meier Publishers, inc.
- Liempt, A. van (2002), *Kopgeld – Nederlandse premiejagers op zoek naar Joden 1943*. Balans.
- Lifton, R.J. (1988). *Nazi doctors: medical killing and the psychology of genocide*, New York: Basic Books.
- Mann, M. (2005), *The dark side of democracy – explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority*, New York: Harper and Row.
- Singer, P. (2006), *Children at war*. Berkeley: University of California Press.
- Smeulers, A. (2004), What transforms ordinary people into gross human rights violations? In: S. Carey & S. Poe (eds.), *Understanding human rights violations: new systematic studies*. Ashgate Publishing Ltd., 239-256.
- Smeulers, A. (2008), Perpetrators of international crimes: towards a typology. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.), *Supranational criminology: towards a criminology of international crimes*. Antwerpen: Intersentia, 233-266.
- Smeulers, A. (2012). *In opdracht van de staat – gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven*. Tilburg: prismaprint.
- Smeulers, A. & F. Grünfeld (2011), *International crimes and other gross human rights violations – a multi- and interdisciplinary textbook*. Leiden: Brill - Martinus Nijhoff.
- Stangneth, B. (2012), *Eichmann in Argentinië*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Staub, E. (1989), *The roots of evil - the origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Straus, S. (2013), How many perpetrators were there in the Rwandan genocide? An estimate, *Journal of Genocide Research* 6(1), 85-98.
- Swaan, A. de (2014), *Compartimenten van vernietiging – over genocidale regimes en honderdaders*. Amsterdam: Promotheus
- Tanner, S. (2007), Political opportunities and local contingencies in mass crime participation: personal experiences by former Serbian militiamen. *Global Crime*, 8(2), 152-169.
- Todorov, T. (1999), *Facing the extreme – moral life in the concentration camps*. Phoenix: Weidenfeld and Nicolson.
- Verbitsky, H. (1996). *The flight – confessions of an Argentine Dirty Warrior*, New York: New Press.
- Waller, J. (2007), *Becoming evil: how ordinary people commit genocide and mass killing*. New York: Oxford University Press.
- Welzer, H. (2005), *Täter – wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden*. Frankfurt am Main: Fischer.

- Zimbardo, P.G. (2007). *The Lucifer effect – understanding how good people turn evil*, Random House trade paperbacks.